

**Ενότητα. Μεθοδολογικά ζητήματα διδασκαλίας της ξένης λογοτεχνίας από
μετάφραση
Κείμενα για το Ανθολόγιο Νεότερης Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας**

2.Λάμπης Καψετάκης, "Σχολικό ανθολόγιο: Για τη λογοτεχνική θητεία στην Ευρώπη (Από την εσοδεία μιας ανεπίγνωστης ολοκλήρωσης)", *Αντί* 673 (6 Νοεμ. 1998) 42-44.

Κείμενο

"το τριλαμπές της νεοελληνικής μεταφραστικής ποιητικής δημιουργίας"

Νάσος Δετζώρτζης²

Τα ζητήματα της λειτουργίας των μεταφράσεων και της παιδείας που παρέχουν στον μεταφραστή και στο κοινό του, τα ζητήματα της καλλιέργειας των προϋποθέσεων της μεταφραστικής λογοτεχνίας και της προετοιμασίας για την υποδοχή των έργων της, έχουν από καιρό διατυπωθεί. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μένης Κουμανταρέας, το 1973, στρέφοντας την κριτική του στις αυτοτελείς "μεταφράσεις Τζόους στην Ελλάδα", διαπίστωνε ότι "τόσο από την άποψη του μεταφραστή, όσο κι εκείνη του αναγνώστη", του θύμιζαν "το μαθητή εκείνο που στο δημοτικό δεν έμαθε αριθμητική, και τώρα στο γυμνάσιο τον βάζουν να λύνει εξισώσεις".³ Έτσι, τουλάχιστον, είχαν τα πράγματα σε ό,τι αφορούσε τη μοντερνιστική πεζογραφία. Έρχεται τώρα η Πολιτεία, λίγο πριν από την πλήρη οικονομική ενοποίηση, να θέσει τα θεμέλια για μια διευρυμένη ενοποίηση στον τομέα της εκπαίδευσης και της λογοτεχνίας.

Υποδεχόμαστε με χαρά το νέο βιβλίο για τη διδασκαλία της νεοελληνικής μεταφραστικής⁴ λογοτεχνίας, εξάγγελο μιας νέας εποχής. Γιατί, αφενός, είναι το πρώτο σπουδαίο⁵ σχολικό εγχειρίδιο για τη διδασκαλία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, ενός από τα σημαντικότερα μέρη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, για την ακρίβεια της σημαντικότερης λογοτεχνικής παράδοσης που διαθέτουμε⁶, και γιατί έρχεται, αφετέρου, να καλύψει μιαν ανάγκη, η οποία προ πολλού είχε εκδηλωθεί, αφότου δηλαδή διαπιστώθηκε αντικειμενικά η σπουδαιότητα και το εύρος της μεταφραστικής αυτής κληροδοσίας. Το υποδεχόμαστε με χαρά γιατί ύστερα από πολλά, μα πάρα πολλά χρόνια, δεκαεννέα στην ακρίβεια μετά την έκδοση των *Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, μοιάζει να έφτασε η ώρα για τη θεσμοθέτηση των σημαντικών αλλαγών που έχουν συντελεστεί και αφορούν τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Γιατί το ανθολόγιο αυτό τίθεται ως η καλύτερη δυνατή αρχή και, γι' αυτό, ως το μέτρο σύγκρισης για ό,τι πρόκειται και πρέπει να ακολουθήσει στο χώρο της σύνταξης νέων εγχειριδίων για τη διδασκαλία της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας, δηλαδή για το μέρος εκείνο που μέχρι χθες ακόμα είχαμε συνηθίσει να θεωρούμε ως πρωτότυπη λογοτεχνική παραγωγή, αλλά και για την πλήρη εισαγωγή του μαθήματος της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Για το ιστορικό του πράγματος, εκτός από τα όσα συνοπτικά αναφέρονται από τον κύριο συντελεστή του εγχειρήματος αυτού⁷, θα πρέπει να θυμηθούμε την τελευταία ανάλογη προσπάθεια με το *Ανθολόγιο για τα παιδιά του Δημοτικού*, όπου και πάλι είχε ευτυχήσει η συμβολή ενός φιλόλογου της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, του αξέχαστου Γ. Π. Σαββίδη.⁸ Δεν θα ήμασταν εκτός εκπαιδευτικής και ιστορικής πραγματικότητας και δεν θα λέγαμε λόγο μεγάλο, αν διατυπώναμε την άποψη ότι αυτό αποτελεί το σημαντικότερο εγχειρίδιο για τη διδασκαλία της

νεοελληνικής λογοτεχνίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από συστάσεως νεοελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Και αυτό για ένα προπάντων λόγο: γιατί, επιτέλους, βρίσκει τρόπο να εκδηλωθεί ο σεβασμός που χρειάζεται προς τον μαθητή - αναγνώστη της λογοτεχνίας και γι' αυτό προς τον αναγνώστη που προσδοκούμε να γίνει.

Χρόνια τώρα σωρεύεται η εμπειρία, θετική και αρνητική, από τη χρήση των *Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* σε Γυμνάσιο και Λύκειο, χωρίς η Πολιτεία να ανταποκρίνεται στο αίτημα για μιαν αναπροσαρμογή των εγχειριδίων αυτών στις σημερινές ανάγκες και στα σημερινά δεδομένα, όπως και στις ασύγκριτα μεγαλύτερες δυνατότητες, τις οποίες προσφέρει η σημερινή τεχνολογία στον εκδοτικό χώρο. Με πολλή ευχαρίστηση, από την πρώτη στιγμή, διαπιστώνεται ότι ελήφθηκε υπόψη ένα μεγάλο μέρος, ίσως, για πρώτη φορά, το σύνολο της συσσωρευμένης αυτής εμπειρίας. Γιατί αυτό πρέπει να τονιστεί: η εμβέλεια αυτού του εγχειρήματος ξεπερνά τα όρια του συγκεκριμένου μαθήματος επιλογής στη Β' του ενιαίου λυκείου και επηρεάζει θετικά τις εξελίξεις σε όλο τον εκπαιδευτικό χώρο. Και όχι μόνο: γιατί ο πλέον φιλόδοξος στόχος του εγχειριδίου είναι να υπερβεί το ρόλο του στον "κλειστό" σχολικό χώρο και να γίνει "εργαλείο" για την ανάπτυξη της λογοτεχνικής καλλιέργειας του μαθητή, για "τη διεύρυνση των προσωπικών του αναγνωστικών προτιμήσεων" (σ. 13) και, κατά συνέπεια, να προβληθεί ένας απαραίτητος όρος, σύμφωνα με τον οποίο ένα σχολικό εγχειρίδιο τότε μονάχα μπορεί να διεκδικήσει μια θέση μέσα στο αναγνωστικό κοινό των μαθητών, όταν μπορεί να διεκδικήσει το ίδιο και στο ευρύτερο.

Το εγχειρίδιο αυτό μπόρεσε να γραφτεί μέσα στην πολύ περιορισμένη χρονική προθεσμία του ενός εξαμήνου χάρις στην επιστημονική προεργασία, το αποτέλεσμα της οποίας εναπόκειται στο "Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας", σημαντική λεπτομέρεια η οποία διευκρινίζεται με κάθε ευκαιρία από τους συγγραφείς του, προκειμένου το νέο εγχειρίδιο να μην λειτουργήσει ως μοχλός πίεσης προς άλλους συγγραφείς για την επίσπευση σύνταξης των εγχειριδίων τα οποία ακόμη εκπονούνται, όμως θα πρέπει οπωσδήποτε να εξαρθεί η εμπράγματη σύνταξη του εγχειριδίου εκ μέρους του "Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας", η οποία, ωστόσο, κατορθώνεται, με διακριτικές αλλά ουσιώδεις διορθώσεις, μέσα στο νομοθετικό πλαίσιο για το Ενιαίο Λύκειο": μία από τις διορθώσεις αυτές έγκειται, για παράδειγμα, στο ότι, ενώ στο νομοθετικό πλαίσιο γίνεται λόγος για "εισαγωγές και εισαγωγικά σημειώματα", μέσα στο *Ανθολόγιο* το λογοτεχνικό κείμενο δεν υποβιβάζεται ποτέ σε δεύτερη τυπογραφική και, συνεπώς, αναγνωστική θέση. Όπως είχε διδάξει με τις εκδοτικές δοκιμές του ο Γιώργος Σαββίδης και όπως διδάσκει ο Δ. Ν. Μαρωνίτης με τα "Επιλεγόμενα" στις μεταφράσεις της *Οδύσσειας*, το λογοτεχνικό κείμενο έρχεται πρώτο σε προτίμηση και έπονται όλα τα κείμενα περί λογοτεχνικών κειμένων. Έτσι το λογοτεχνικό κείμενο δεν θάβεται κάτω από το βάρος επιμέρους εισαγωγών, αλλά αναδεικνύεται στην πρώτη θέση και σε πρώτη αναγνωστική ζήτηση. Ασφαλώς και προηγείται η γενική εισαγωγή, αλλά συνίσταται σε ένα εξαιρετικά συνεπτυγμένο κείμενο, το οποίο, όμως, δίνει την ευκαιρία να διατυπωθούν, ίσως για πρώτη φορά, να κυκλοφορήσουν και να επιδράσουν ευρύτερα σε (45.000 αντίτυπα η πρώτη έκδοση του *Ανθολογίου*), εξαιρετικού ενδιαφέροντος κριτικές παρατηρήσεις, όπως αυτές που αφορούν την "ελληνική συμμετοχή στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία" (σ. 31 - 35).

Ένα σημείο από τα πλέον άξια προσοχής και σχολιασμού είναι η επιδίωξή του να δίνονται τα λογοτεχνικά κείμενα με αυτοτέλεια.¹⁰ Εδώ διορθώνεται ένα από τα

κυριότερα σφάλματα των *Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Τα εγχειρίδια εκείνα, στο βαθμό που δεν παρέπεμπαν επαρκώς ή με αποτελεσματικότητα στην εξωσχολική ζωή του λογοτεχνικού βιβλίου, έδιναν τα λογοτεχνικά κείμενα με τόση αποσπασματικότητα ώστε να αυτοακυρώνονται. Άλλες εποχές και άλλα ήθη: προβληματικός σεβασμός των κειμένων (το "Χταποδάκια" του Καραγάτση, για παράδειγμα, στα *Κείμενα* της Α' Λυκείου, όπως και στα παλιότερα *Νεοελληνικά Αναγνώσματα* το "Ιθάκη" του Καβάφη¹¹) ελλιπής και κάποτε λανθασμένη παραπομπή σε συγγραφείς και κείμενα (παράδειγμα Τζόυς στα *Κείμενα* Γ' Γυμνασίου, σ. 441), που δυσκόλευε τον έλεγχο της εγκυρότητας των κειμένων και κράταγε αποστειρωμένο το λογοτεχνικό προϊόν στην κοιτίδα του σχολείου φόβος για την αναμόχλευση εμφυλιοπολεμικών βιωμάτων (η περίπτωση των γραμματικά αδήλωτων "περικοπών" και "συντομεύσεων" του διηγήματος "Τα χταποδάκια") που κρατούσε το λογοτεχνικό προϊόν ανεπίδοτο κι εκείνο το παραπλανητικό "έκδοση" για κάθε ετήσια "ανατύπωση" των *Κειμένων*, όροι οι οποίοι κανονικά διακρίνονται με σαφήνεια στη βιβλιογραφική χρήση τους. Αυτό που μπορεί να "γειώσει" πράγματι το παρουσιαζόμενο εγχείρημα είναι ο σεβασμός των κειμένων, ο οποίος αποβαίνει σεβασμός "προς τις πραγματικές συνθήκες ανάγνωσης της λογοτεχνίας".¹²

Ένα άλλο σημείο άξιο παρατήρησης και σχολιασμού είναι αυτό που αφορά τη "γειώση του εγχειρήματος" από τους φιλόλογους Πόλκα, Ταραρά και Φράγκογλου, με την προτίμηση "ενδεικτικών" ερωτήσεων. Θα συμφωνούσαμε στο ότι "οι ερωτήσεις θα έπρεπε να απουσιάζουν εντελώς"¹³, εάν αυτές δεν ήταν ενδεικτικές. Γιατί θα ενίσχυαν τη νωχελικότητα της διδακτικής πρακτικής σε βάρος του κεντρικού σκοπού για την "ουσιαστική ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και της λογοτεχνικής καλλιέργειας του μαθητή"¹⁴. Τιμητικό για τα συμβαλλόμενα μέρη υπήρξε η πρόκριση μιας μέσης λύσης, όπου οι ερωτήσεις για το άνοιγμα ενός διαλόγου ανάμεσα στους μαθητές μετά την ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου παραμένουν στο επίπεδο της "ενδεικτικότητας", αφήνοντας τα μέγιστα δυνατά περιθώρια ανεξαρτησίας ανάλογα με τα εκάστοτε επίπεδα και τα ενδιαφέροντα. Οι ερωτήσεις αυτές βρίσκονται μακριά από το σύστημα που προτείνεται τελευταία για να ενισχυθεί η εικόνα μιας νέας διδασκαλίας. Όταν υπάρχουν τα πλέον απαραίτητα για τη διδασκαλία, όπως είναι τα καλά σχολικά εγχειρίδια, όταν προσφέρεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το αντικείμενο διδασκαλίας και μάθησης, τότε τα πολύπλοκα συστήματα ερωτήσεων χάνουν την αίγλη την οποία διεκδικούσαν ελλείψει των όσων έχουμε χρεια. Αυτά τα συστήματα των ερωτήσεων σχολιάστηκαν πρόσφατα από τον Δ. Ν. Μαρωνίτη και χαρακτηρίστηκαν ως "παιδαγωγικού τύπου αδράνεις, οι οποίες σχετίζονται με εξοφλημένα πια διδακτικά και εξεταστικά μοντέλα της Αμερικής", επεξηγώντας ότι "τούτο ισχύει ειδικότερα ως προς τον τρόπο που μοιράζονται τα γραμματολογικά κείμενα σε διδακτικές ενότητες, στις οποίες και επιβάλλονται τυποποιημένες ερωτήσεις, με εναλλακτικού τύπου απαντήσεις, για να διακρίνει και να τσεκάρει ο μαθητής τη σωστή από τις λαθεμένες". Γίνεται σαφέστερος γράφοντας ότι "όπου μάλιστα η μέθοδος αυτή εφαρμόζεται σε λογοτεχνικά κείμενα, ακόμη και σε ποιητικά, οδηγεί σε κωμικά αποτελέσματα"¹⁵.

Φτάνουμε να λάβουμε υπόψη, ως ενός είδους επαλήθευση, τα κριτήρια τα οποία συστήνει ο Δ. Ν. Μαρωνίτης για την εκτίμηση της ποιότητας των 39 νέων εγχειριδίων, τα οποία ετοιμάστηκαν από το υπουργείο Παιδείας: το *Ανθολόγιο* είναι ένα από τα εννέα "εξ υπαρχής συνταγμένα" νέα βιβλία. Για τον Μαρωνίτη δεν μπορεί παρά να συνιστά "επιφυλακτική πρόκριση" η όποια ποιοτική κρίση των εγχειριδίων αυτών, και φυσικά του *Ανθολογίου*, εφόσον αυτή συναρτάται με τη δοκιμή τους μέσα

στην τάξη. Τα κριτήρια αυτά δίνονται με την απαρίθμηση τριών προϋποθέσεων που τηρήθηκαν ή θα έπρεπε να τηρηθούν στη σύνταξη των νέων σχολικών βιβλίων: α) τον γνωστικό και γλωσσικό εκσυγχρονισμό β) την "ανανέωση της διδακτικής και εξεταστικής μεθόδου" γ) τη "βελτίωση της τυπογραφικής εμφάνισης". Μέσα στο πλαίσιο που ορίζουν αυτά τα κριτήρια μπορεί να προκριθεί θετικά για την ώρα το εγχειρίδιο για τη διδασκαλία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, μια και η κρίση του αναμένεται να συσταθεί σε σχέση με τη λειτουργία του μέσα στη σχολική τάξη ή, μάλλον, στο κατά πόσο το νέο αυτό βιβλίο μπορεί να γκρεμίσει τους νοητούς τοίχους της σχολικής αίθουσας και να καταργήσει όχι τη συμβατική αλλά την ουσιαστική διάκριση ανάμεσα σε σχολική και μη σχολική ανάγνωση της λογοτεχνίας, δηλαδή τη βλαπτική σχολική εσωστρέφεια.¹⁶

Δεν έχει λόγους το βιβλίο να μην προκριθεί θετικά, αν όχι υπερθετικά, λόγω της μη "δεδουλευμένης" του εκτύπωσης. Όμως η επιτυχία του θα εξαρτηθεί όχι τόσο από την ποιοτική του σύσταση, η οποία είναι δεδομένη, όσο από τους όρους της σχολικής ζωής μέσα στους οποίους εκπίπτει. Και προπάντων από έναν κύριο όρο: την αποφροντιστηριοποίηση του λυκείου, από την ευνοϊκή αυτή σχολική συνθήκη για την οποία υπήρχαν - είτε υπάρχουν ακόμη - οι ελπίδες ότι το νέο βιβλίο εκεί, σε ένα επανιδρυμένο λύκειο, θα λειτουργήσει. Αυτό ευθέως συνδέεται με τη δεύτερη προϋπόθεση την οποία ορίζει ο Μαρωνίτης, την ανανέωση όχι τόσο της διδακτικής μεθόδου, όσο της εξεταστικής, από την οποία εξαρτάται η πρώτη. Εάν επικρατήσουν οι γενικού τύπου εξετάσεις τότε η αυτοτέλεια, η ανεξαρτησία και η ποικιλία των επιμέρους διδακτικών προσεγγίσεων υποσκάπτεται. Εάν, παρά τα εξαγγελόμενα και τα ήδη εφαρμοζόμενα μεταρρυθμιστικά προγράμματα που έχουν ως κύριο στόχο τους την ανασυγκρότηση του λυκείου, η όλη προσπάθεια αποτύχει, τότε και η σχολική ζωή του βιβλίου μας θα ακολουθήσει την τύχη του σχολείου για το οποίο προορίζεται μια ενδεχόμενη σχολική τύχη, για την ποιότητα της οποίας εκφράζεται ήδη, και βάσιμα η αγωνία των συντελεστών του βιβλίου¹⁷ η αγωνία για την τύχη ενός θεσμού κι ενός βιβλίου που είναι και θα παραμείνει, ούτως ή άλλως, ένα βιβλίο των ονείρων μας.

Αφήνουμε στο τέλος τα σχόλια περί "σχολίων": συνιστούν ένα αναγκαίο παράδειγμα του πως αρθρώνεται λόγος, γραπτός εν προκειμένω, περί λογοτεχνίας· λόγος που γίνεται ευκρινής· διακριτικός· ο τόνος χαμηλός και οι όροι συγκεκριμένοι, ιστορικοί και κριτικοί· λόγος λιτός, απλός και συνεπτυγμένος· που δεν επιδεικνύει τη θεωρητική του σκευή. Είναι δύσκολο κανείς να βρεθεί στη θέση των ανθολόγων και να γνωρίσει καλά την ευρισκόμενη μεταφραστική παραγωγή, στο βαθμό και την έκταση, με τον τρόπο που αυτοί τη γνωρίζουν. Εκτός, όμως, από την ανθολόγηση, τα λεπτά σχόλια, τον διακριτικό λόγο για τα ανθολογούμενα, ποιος, αλήθεια, δεν θα ήθελε για δικές του τις σκέψεις που έκανε ο Τάκης Καγιαλής με την παρουσίαση του *Ανθολογίου*;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Νάσος Βαγενάς, Τάκης Καγιαλής, Λάμπρος Πόλκας, Νίκος Ταραράς, Γιώργος Φράγκογλου, *Νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία: Ανθολόγιο μεταφράσεων Β' ενιαίου λυκείου (επιλογής)*, ΥΠ.Ε.Π.Θ., Παιδαγωγικό Ινστιτούτο / Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, "Ο.Ε.Δ.Β." 1998.

2. Νάσος Δετζώρτζης, *Μια ανάγνωση του Τέλλου Άγρα*. "Γαβριηλίδης" 1997, 42. "Ας ακούσουμε εδώ δύο από τα μεταφράσματά του, που, μαζί με τις εκθαμβωτικές Σκιές της Comtesse de Noailles όπως... (με συγχωρείτε, αλλά έτσι πιστεύω) τις αναβάθμισε ο Καρυωτάκης, αποτελούν, απ' όσο ξέρω, το τριλαμπές της νεοελληνικής μεταφραστικής ποιητικής δημιουργίας".
3. Μένης Κουμανταρέας, "Οι μεταφράσεις Τζόους στην Ελλάδα", περ. *Η συνέχεια*, τ.χ. 1, Μάρτιος 1973, 44 - 46.
4. Βλέπε τον προσδιορισμό "μεταφραστικής" χρησιμοποιημένο από τον Νάσο Βαγενά στην επιφυλλίδα του "Ελεύθερος στίχος και μετάφραση", εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 11 Ιανουαρίου 1998, 15 / 47.
5. Νάσος Βαγενάς, "Η ξένη λογοτεχνία στη μέση εκπαίδευση", εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 13 Σεπτεμβρίου 1998, "Νέες Εποχές" β11 / 17.
6. Τάκης Καγιαλής, "Για τη διδασκαλία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας στο λύκειο", περ. *Φιλολόγος*, τχ. 93, Φθινόπωρο 1998, 319 - 331.
 "Παρουσίαση του βιβλίου *Νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία: Ανθολόγιο μεταφράσεων* σε σεμινάριο που διοργανώθηκε από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο στην Αθήνα (1^η Σεπτεμβρίου 1998)". Η σημαντικότερη και εκτενέστερη παρουσίαση του νέου εγχειριδίου αποτελεί ταυτόχρονα και ένα από τα ωριμότερα δοκίμια στα ελληνικά για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας.
7. Στο "Η ξένη λογοτεχνία στη μέση εκπαίδευση".
8. Μιχ. Δ. Στασινόπουλος, Γιώργος Π. Σαββίδης (επόπτες) Αριστείδης Βουγιούκας, Αλέξης Δημαράς, Καλή Δοξιάδη, Γιώργος Ιωάννου, Λίνα Κάσδαγλη, Καλλιόπη Μουστάκα (μέλη επιτροπής). *Ανθολόγιο για τα παιδιά του Δημοτικού*. Μέρος πρώτο, δεύτερο, τρίτο, σε αντίστοιχους τόμους. "Ο.Ε.Δ.Β." ²1976. "Οι εργασίες για τη σύνθεση του "Ανθολογίου για παιδιά του Δημοτικού" άρχισαν το φθινόπωρο του 1974, επί υπουργίας Νικολάου Κ. Λούρου. Η εκτύπωση και των τριών τόμων έγινε επί υπουργίας Παναγιώτη Ζέπου", σημειώνεται στη σελίδα 327 του τρίτου τόμου. Η εποπτεία του Μιχ. Δ. Στασινοπούλου κράτησε ως το Νοέμβριο 1974, σύμφωνα με σημείωση στη σελ. 7. Άρα το κύριο βάρος της εποπτείας είχε πέσει στη μεριά του Σαββίδη.
9. Υπουργική απόφαση Γ2 / 2055 (ΦΕΚ 327 Β'): ΥΠ.Ε.Π.Θ., Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Ενιαίο Λύκειο (Το νομοθετικό πλαίσιο), "Ο.Ε.Δ.Β." 1998, 123 - 124.
10. "Για τη διδασκαλία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας στο λύκειο", 324.
11. Γ. Π. Σαββίδης, "Διαβάζοντας τρία "σχολικά" ποιήματα του Κ. Π. Καβάφη", *Μικρά Καβαφικά*, Α', "Ερμής" 1985, 179 - 210: 182.
12. "Για τη διδασκαλία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας στο λύκειο", 324.
13. Στο ίδιο, 326.
14. Στο ίδιο, 319.
15. Δ. Ν. Μαρωνίτης, "Εγχειρίδια", από τη στήλη "Απολίτιστα μονοτονικά", εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 27 Σεπτ. 1998, β2 / 10. Για την αξιολόγηση των ερωτήσεων αυτών βλέπε και: Νάσος Βαγενάς, "Τι απειλεί την ξένη λογοτεχνία", εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 18 Οκτ. 1998, β8 - 9 / 14 - 15· βλέπε ακόμη στην επιφυλλίδα: Χρ. Τσολάκης, "Γιατί δεν αρέσουν τα σχολικά βιβλία", εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 18 Οκτ. 1998, β8 - 9 / 14 - 15.
16. Βλέπε και στο "Εγχειρίδια" την τελευταία παράγραφο.
17. "Για τη διδασκαλία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας στο λύκειο", 330 - 331. Βλέπε και στην επιφυλλίδα "Τι απειλεί την ξένη λογοτεχνία".